

110053007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

Обов'язковий примірник

29086882
115
115
115

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ISBN 966-7201-26-0

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2006
© Автори статей, 2006

слов'янської доби до наших днів. Враховуючи це, в українському мовознавстві є всі передумови для вироблення єдиної концепції та наукових критеріїв періодизації історії української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горбач Олекса. Засади періодизації історії української мови й етапи її розвитку: Резюме доповіді на МАУ-2. — Львів, 1993. — 8 с.
2. Грищенко А.П. Передмова // Сучасна українська літературна мова: Підручник / За заг. ред. А.П. Грищенка. — К.: Вища школа, 1997. — С. 3-10.
3. Жовтобрюх М.А. Зауваження до періодизації української літературної мови // Українська мова в школі. — 1959. — №2. — С. 55-59.
4. Залізник Л. Від склавинів до української нації. — К., 1997. — 256 с.
5. Огієнко Іван. Історія української літературної мови. — К.: Либідь, 1995. — 294 с.
6. Колесса О. Погляд на історію української мови. — Прага, 1927.
7. Німчинов К. Український язик у минулому і тепер. — К., 1925.
8. Німчук В.В. Періодизація та напрямок дослідження генезису та історії української мови // Мовознавство. — 1997. — №6.
9. Півторак Григорій. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». — К.: Арістей, 2004. — 180 с.
10. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення. — Прага, 1927.
11. Тимченко Є. Слов'янська одність і становище української мови в слов'янській родині // Україна: Науковий трьохмісячник українознавства. — 1924. — №3.
12. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови. — К., 1924.

Н.О. Яценко

ТЕРМІНИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО СПОРЯДЖЕННЯ В СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Військова форма одягу має свою давню історію. Джерела її виникнення сягають далекого минулого, часів виникнення на землі озброєних загонів і масових армій. Спочатку це був звичайний цивільний одяг із припасованими предметами захисного спорядження, яке, по суті, слугувало військовою формою одягу, що відрізняла дружинника чи ополченця від звичайного громадянина.

Розвиток взаємозв'язків з іншими народами, а також війни, що розв'язувалися між державами, сприяли запозиченню окремих видів захисного спорядження, а разом із цим і його назв. Крім того, один і той самий різновид захисного спорядження в певний період, часто залежно від матеріалу, оздоблення, дрібних деталей, називали неоднаково. Усі ці фактори вплинули на формування групи лексики, компоненти якої об'єднуються на основі спільної функціональної ознаки «захист».

З-поміж назв захисного спорядження виділяємо, зокрема, такі: **щит, тарча, павеза, пуклер.**

Лексему **щит** засвідчують найдавніші писемні пам'ятки [16, с. 399; 11, с. 232]. Слово вживалося зі значеннями: «військовий обладунок, яким прикривались у час нападу ворога» [26, с. 1610; 30, IV, с. 469; 27, VI, с. 186; 22, с. 180; 1, с. 9]; «оборонна зброя» [26, III, с. 1611; 5, с. 53]; «захист» [в образних висловах] [26, II, с. 1611]: Половци же, всѣдше на конѣ въ броняхъ, за щиты, с копьи, яко же биться, въбреша въ Днѣпръ и покрыша Днѣпръ отъ множества вои. Лавр. л. 6659 г.; Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша, ищучи себѣ чти, а князю славы. Сл. плк. Игор.; Ти бо бѣша въ сторожевыя полкы на щитѣ рожены, подѣ трѣсбами повити, подѣ шеломы възлелѣны. Сл. о Задон. [26, III,

с.1610]. Щит як захисне спорядження воїна використовувалося з кам'яного віку до XV-XVII ст. А.І. Генсьорський називає лексему **щит** серед назв воєнного оснащення, які документує Галицько-Волинський літопис [6, с.59]. Автори видання «Жанри і стилі в історії української літературної мови» зазначають, що воїни мали при собі не тільки зброю, але й *щитъ* пл.**ščitъ*[с.55]. Праслов'янське **ščitъ* споріднене з лит. *skitas*, латиськ. *škiēts*, д.-в.-п. *scaytan*, ірл. *sciath* та лат. *scūtum* [32, IV, с.508; 33, с.500; 9, с.430; 20, II, с.119; 35, с.515; 19, с.698; 17, с. 520].

Літописи переповнені описами воєнних дій, тому військові терміни зафіксовані тут досить повно. Привертають увагу словосполучення, у яких роль домінанти виконує слово **щит**: на «**щитъ дати, вѣдати, вѣз ти**» — у здобич віддати, взяти; «**сѣсти на щитѣ**» — здатися й ін. [26, III, с.1610-1611].

У моделі номінації «щит + прикметник, який вказує на колір» у кількісному відношенні переважає пара **чръленья щиты**: «лисици брешуть на чръленья щиты» [25, с.30].

Означальні компоненти у словосполученнях виділяють й інші елементи семантичної характеристики: належність: «щиты московскыя»: [27, с.186]; матеріал: «**щитъ желѣзной**»: [25, III, с.1610], «**булатень щитъ**» [27, с.186].

Незасвідченість терміна **щит** в староукраїнських джерелах XIV-XV ст. і поява його знову в XVII ст., ймовірно, пов'язана з характером пам'яток, а не з відсутністю назви **щит** у мові. Лексему документують пам'ятки української мови XVII-XVIII ст.: «А по встрѣчѣ, гетманъ до Сосницы сидѣль съ бояриномъ на санехъ у щита на облукѣ» [2, XI, с.161].

Як видно з контексту, слово **щит** на староукраїнському ґрунті успадкувало первісну семантику: «обладунок» і «зброя»: «в щитѣ вѣруженъ» [24, с.365]; «защищаюся щито[м]», «защище[н], вѣруже[н] щито[м]» [24, с.127]. У пам'ятках XVIII ст. превалює сема «обладунок, яким прикривались»: «Насылу щыть пиднявъ чудесный» [15, V, с.26].

Словники XIX ст. наводять значення «ручний предмет» [8, IV, с.527; 13, II, с.1106]. Сучасна українська літературна мова зберігає лексему **щит** із семантикою «ручний предмет старовинного військового озброєння переважно у вигляді заокругленої чи прямокутної дошки (з дерева, металу, шкіри і т.ін.) для захисту тіла воїна від ударів холодною зброєю» [29, XI, с.558]. На основі метафоричного перенесення за функцією лексема **щит** набуває значення «дошка». Відзначаються переходи також в інші лексичні парадигми. На сучасному етапі розвитку української мови слово **щит** еволюціонує в напрямку розширення семантики. Воно може вживатися як із переносним значенням, так і спеціалізованим — термін у геології, біології, астрономії, спортивній термінології та ін. Наприклад, **біол.** Твердий покрив у деяких тварин для захисту м'якої тканини. До історизмів сьогодні можна віднести агентивні утворення **щитник** «ремісник, який виготовляв щити», **щитносець** «воїн, озброєний щитом» [там само]. Аналогічні значення слова **щит** зафіксовані в російській і білоруській мовах [28, XVII, с.1698; 21, II, с.615].

Як назва невеликого круглого щита вживається слово **тарча**, вперше засвідчене в другій половині XVII ст. [23, с.161; 18, с.159]. За твердженням дослідників, **тарча** запозичене зі старопольської мови, походить від фр. *targe* [32, IV, с.25; 34, с. 565]. У пам'ятках польської мови лексему **tarcza** документують у 1393 р. у значенні «ручний предмет оборонного озброєння» [36, IX, с.119]. Джерела старобілоруської мови містять інформацію про слово **тарча** [тарчъ] вже в XV ст. [3, с.318; 4, с. 68]. Російські дослідники зазначають, що лексема **торчъ** — це щит із рукою і кинджалом [22, с.149]. У староукраїнській

мові слово **тарча** зафіксоване із семантикою «щит» (довгий) [31, с.385]. Сьогодні слово **тарча** вийшло з активного вжитку, і його засвідчують лише окремі лексикографічні джерела [13, II, с.950; 10, IV, с. 392].

Одночасно в українській та білоруській мовах функціонувала лексема **павґза** [18, с.159]; **тарча** — «щитъ, павґжъ, плґжъ» [14, с.89]; **павґза** «довгастиий щит» [31, с.79]; **павґеза** — «щит» [14, с.60] У старопольській мові, звідки слово **rawezka** із семантикою «мала тарча» потрапило в українську та білоруську, перша фіксація номена припадає на 1497 р. [36, VI, с.58]. Білоруські пам'ятки документують лексему **павеза** [павэза, повеза] в 1517 р. [3, с.234]. Очевидно, з польської через білоруську слово **павґза** як синонім до слів **щит**, **тарча** потрапило в староукраїнську мову.

Аналогічна історична доля і в лексемі **пуклґрґ**, що засвідчена в «Лексиконі» П. Беринди в образному значенні «заслін» [18, с.159]; **пуклґрґ-павґжъ** [14, с.76]. У старопольській мові **puklerz, buklerz** «щит», «різновид тарчі» зафіксовано в 1428 р. [36, VII, с.397]. Це запозичення з французької мови (фр. bouclier) у значенні «невеликий круглий щит» уперше документують у 1498 р. пам'ятки білоруської мови (**пуклеръ, фуклеръ, куплеръ**; 3, с.270). Спорадично слово **пуклеръ** вживається в козацьких літописах: «...же отъ палали тарчи, пуклери, форди, бунчуки, палаши, канцера» [7, с.55]. У лексичних системах східнослов'янських мов слово не збереглося.

Отже, лексема **щит** на українському мовному ґрунті, зберігаючи свою номінативну функцію означення захисного спорядження, у процесі розвитку лексико-семантичної системи української мови значно розширила свою семантику. Синонімічні назви **тарча**, **павеза**, **пуклер** помітного сліду в системі лексики української та інших східнослов'янських мов не залишили.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдильманова А.К. Военная и иноязычная лексика исторической повести «Казанский летописец» // Уч. записки Бийского пед. ин-та. — 1958. — Вып. II. — С. 324-340.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1861-1892. — Т. XI.
3. Булыка А.М. Даўнія запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII ст. — Мінск: Навука і тэхніка, 1972. — 383 с.
4. Булыка А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV-XVIII ст. — Мінск: Навука і тэхніка, 1980. — 256 с.
5. Висковатов А. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. — С.-П., 1838. — Ч. 1.
6. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис. — К., 1961. — 283 с.
7. Грабянка Григорій. Дѣйствія ... брани Б. Хмельницкого... — К., 1854. — 281 с.
8. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. — К., 1907-1909. — Т.ІV.
9. Горяевъ Н.В. Сравнительный этимологический словарь русского языка. — Тифлисъ, 1896.
10. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. — М.: Русский язык, 1955. — Т. IV.
11. Дювернуа Л.А. Материалы для словаря древнерусского языка. — М., 1894.
12. Жанри і стилі в історії української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1989. — 288 с.
13. Желехівський Є., Недіпський С. Малоруско-німецький словар. — Львів, 1866. — Т. II.
14. Житецкий П. Словарь книжной малорусской рѣчи: Рукописи XVIII века. — К., 1888.
15. Котляревский И. Виргилиева «Энеида» на малороссийский язык переложенная. — Харьков, 1842. — Ч. 5.
16. Кочин Г.Е. Материалы для терминологического словаря Древней России. — М.-Л., 1937. — 487 с.
17. Краткий этимологический словарь русского языка. — М., 1975.
18. Лексикон словенороський Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука: Надрук з вид. 1967 р. фотомех. способом. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 272 с.
19. Младенов Ст. Етимологически и правописенъ речникъ на българския книжовенъ езикъ. — София: Книгаизд-во Христо Г. Данев, 1941. — 704 с.
20. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. — М.: ГИС, 1958. — 1284 с.

21. Русско-белорусский словарь: В 2-х т. — М., 1985. — Т. II.
22. Савваитов П. Описание старинных русских утварей, одежды, оружия, ратных доспехов и конского прибора в азбучном порядке расположенное (2 изд.). — СПб., 1896. — 184 с.
23. Синонима славеноросская // «Лексис» Лаврентія Зизанія. «Синонима славеноросская» / Підгот. Текстів пам'яток і вступ. ст. В.В. Німчука. — К.: Наук. думка, 1964.
24. Славинецький Є. Лексіконъ латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського // Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 59-420.
25. Слово о полку Игореве. — М.: Худ. лит., 1987. — 222 с.
26. Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка. — М.: Книга, 1989. — Т. III.
27. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве» // Сост. В.Л. Виноградова. — М.-Л.: Наука, 1965-1984. — Вып. 1-6. — Т. IV.
28. Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. — М.-Л.: Наука, 1948-1965. — Т. XVII.
29. Словник української мови. — К.: Наук. думка, 1970-1980. — Т. IX.
30. Словарь церковно-славянского и русского языка, сост. Вторым отдѣленіемъ Императорской Академіи наукъ. — СПб., 1847. — Т. IV.
31. Тимченко Є. Історичний словник українського языка. — Харків-Київ: ДВУ, 1930. — Т. 1. — 528 с.
32. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М.: Прогресс, 1964-1973. — Т. IV.
33. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. — К., 1989. — 511 с.
34. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1974. — 805 s.
35. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. — Praha: ČSAV, 1957. — 627 s.
36. Słownik Staropolski. — Wrocław etc.: PAN, 1953-1993. — Т. VI, VII, IX.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЕКСИКОЛОГІЇ, ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Л.Е. Бессонова

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СЛОВО КАК ОБЪЕКТ ЭЛЕКТРОННОГО ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ

В лингвистике последних десятилетий XX в. создание комплексных лексикографических систем стало все более совершенным, что обусловило необходимость нового осмысления традиционных объектов языкознания, в том числе семантики слова. Сегодня лингвисты активно обсуждают такие вопросы, как структура и объем электронных словарей, построение базы данных и принципы системной организации лексики, систематизация информационного материала входного слова и методы лингвистического программного обеспечения (А.Н. Баранов, А.С. Герд, Б.Ю. Городецкий, Ю.Н. Караулов, А.А. Поликарпов, В.А. Широков и др.).

Основные аспекты этих и многих других научных проектов связаны не только с теоретическим исследованием естественного языка с позиций системно-квантитативного анализа, но и, что очень важно, с поиском новых возможностей использования компьютерных технологий при описании языковых единиц. Это и определило актуальность обозначенной проблемы, связанной, на наш взгляд, с организацией гипертекстового пространства в лексикографической практике и построением коммуникативно-дискурсивной модели словаря политического языка.

Такое решение экспериментальных задач привело к новому направлению компьютерной лингвистики — корпусной лингвистике, которая, по словам